

ABSTRACTS

A Study of the Lineage and Position of “Khatib Qazvini” in the History of the Development of Rhetorical Sciences

Nahid Tehrani Sabet*

Iranians have played an important role in the development of sciences within Islamic civilization, especially in the formation of the rhetorical sciences. Their mastery in this field was so remarkable that Shawqi Dayf spoke explicitly about it. This may be one of the reasons why some of them were attributed to Arab lineage. Al-Khatīb al-Qazvīnī, a prominent scholar of rhetoric in the 7th and 8th centuries AH, is one such figure. Ahmad Maṭlūb believes that he laid the foundations of Arabic rhetoric, and—according to most Arabic sources—associates him with “Abū Dulaf al-‘Ijlī,” emphasizing his Arab origin. The purpose of this article is to examine the accuracy and validity of these claims and the context in which they emerged, based on Arabic and Persian sources and through a documentary research method.

Keywords: Khatib Qazvini, history of rhetoric, nationality, Iranians, Islamic civilization.

Introduction

Rhetoric has attracted attention since the time of Plato and Aristotle, and after the advent of Islam, Muslims paid even greater attention to it because it helped explain the miraculous nature of the Holy Qur’an. In this context, the role of Iranians in developing the rhetorical sciences is remarkable, both in the creation of literary works in poetry and prose, and in the field of literary scholarship. The four stages in the evolution of rhetorical sciences in the Arabic language—emergence, growth, flourishing, and stagnation—are well known. Beginning in the second period, the early Abbasid era (132–232 AH), rhetorical

---

* Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Farhangian University, Tehran, Iran.

tehranisabet@yahoo.com
0009-0009-6710-4190

considerations expanded significantly. The role of Iranians during this period is notable because the second century witnessed major developments following a political revolution: the Umayyad government in Syria collapsed, and the descendants of Abbas, the uncle of the Prophet (PBUH), came to power. From that point onward, the foundations of the Abbasid state rested largely on the support of Iranians and the Shu'biyyah movement in general. Iranians penetrated all aspects of governance, and the capital was moved from Damascus to Baghdad, on the border with Iran and near the city of Mada'in, the former capital of the Sasanian Empire. After that, innovation and the adoption of the best elements found in non-Arab civilizations became a common practice.

Shawqi Bayf considers the most important reason for the expansion of rhetorical discussions in the early Abbasid era to be the evolution of poetry and prose, along with the growth of intellectual and urban life. According to him, this transformation was the result of the widespread presence of mawālī and Iranians who had mastered the Arabic language and entered the field of literature with great skill. Their presence enabled Arabic poetry to break free from the dryness and limited themes of Bedouin life and to incorporate precise meanings, philosophical reflections, reasoning, analogies, and allegorical expressions. As a result, themes related to Iranian culture and life entered the poetry of the second and third centuries AH. Among the influential Iranian poets of that time, Bashshār ibn Burd (the pioneer of modern poetry), Abū Nuwās, and Abū al-ʿAtāhiyah played prominent roles. Ibn al-Muʿtazz wrote al-Badīʿ in response to these Abbasid poets in order to show that they were not superior to the ancient poets in rhetorical innovations (badī). This was because the Shu'biyyah held the view that rhetorical ornaments (badī) were introduced into Arabic poetry by Iranian poets. In prose, Ibn al-Muqaffaʿ—who was Iranian—established the new Abbasid prose style (known as the muwallad style). Other major scholars such as Abū Ubaydah Maʿmar ibn al-Muthannā, Ibn Qutaybah al-Dīnawārī, Abū Hilāl al-ʿAskarī, Abū al-Ḥasan ʿAlī ibn ʿAbd al-ʿAzīz al-Jurjānī, as well as ʿAbd al-Qāhir al-Jurjānī, Qāṣim Abū al-Ḥasan ʿAbd al-Jabbār al-Muʿtazilī (al-Hamadānī al-Asadābādī), Jar Allāh al-Zamakhsharī, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, al-Sakkākī, and Saʿd al-

Dīn al-Taftāzānī—who were all followers of ʿAbd al-Qāhir—were likewise of Iranian origin.

Discussion

Khatīb al-Qazwīnī was a judge and scholar of the 7th and 8th centuries AH. Some biographers have referred to him as Dhu al-Funūn and ʿAllāmah. Before the age of twenty, he was appointed as a judge in Anatolia under the Rum (Byzantine) Empire. He later traveled to Syria, and after mastering the principles of maʿānī, bayān, and the techniques of Arabic rhetoric, he became the preacher (khaṭīb) of the Jāmiʿ Mosque of Damascus. He was then promoted to the position of judge in the Levant. After some time, he was appointed judge of that region by King al-Nāṣir Ayyūbī of Egypt, and eventually he assumed the judiciary of the entire Levant. Ibn Kathīr (701–774 AH) writes in *al-Bidāyah wa al-Nihāyah* about Khatīb al-Qazwīnī and his brother that “they entered Damascus from their homeland during the Tatar era,” but he does not mention any connection to Abū Dulaf al-ʿIjlī. According to *The Dictionary of Notable Figures of Qazvin*, the family of Khatīb al-Qazwīnī originally resided in Tabriz, having migrated there from Qazvin due to the insecurity caused by the Ismaili uprisings and later the Mongol invasion. Arabic sources report that Khatīb al-Qazwīnī was born in Mosul in 666 AH, while his brother was born in Tabriz. There is no disagreement that his family was from Qazvin, for all sources consistently maintain the title “al-Qazwīnī.” Shawqī ʿAyf writes that the title “al-Qazwīnī” is due to the fact that some of his ancestors lived in Qazvin. However, like Ahmad Maḥlūb, he considers Khatīb al-Qazwīnī to be of genuine Arab origin, tracing his lineage back to Abū Dulaf al-ʿIjlī, the general of al-Maʾmūn. Safadī (696–764 AH), who was his contemporary, also writes: “He is attributed to Abū Dulaf al-ʿIjlī.”

For Iranians, despite the presence of figures such as Abū Muslim, the Barmakids, the Sahl family, and others, the idea that the Abbasid movement was purely an Arab movement is unacceptable. Likewise, even with the involvement of religious Mazdakite missionaries such as Khaddāsh, the Abbasid movement cannot be regarded as a purely Islamic one. However, contemporary Arabist scholarship offers a different interpretation of the Abbasid movement, the most detailed of

which appears in Dr. Faruq ʿUmar’s book *Studies on Abbasid History*. He argues that the early Orientalists became acquainted with the history of the East and Islam only by coincidence, and that their incomplete familiarity with the language and sources—combined with certain preconceived assumptions—prevented them from reaching an accurate understanding. For example, the Orientalist Flotten, influenced by the nationalist spirit that dominated Europe at the time, especially Germany, offered a racial interpretation of the Abbasid revolution and considered it an Iranian rebellion against Arab rule. Newly discovered manuscripts, however—such as Akhbār al-ʿAbbās wa Waladīh, whose author was a loyalist of the Abbasids and whose narratives apparently rely on secret documents—demonstrate how Hamza al-Isfahani and al-Dīnawarī exaggerated the role of Abū Muslim. According to Faruq ʿUmar, the Abbasid movement was actually an uprising led by Arabs living in Khurasan—specifically, the mujāhidīn of the Turkestan frontier and local governors—against the Umayyad government. It was not an ethnic Iranian movement; rather, it was supported by both Arabs and Iranians who held an understanding of Islam different from that of the Umayyads. He further argues that if some of the insurgents appear to have Iranian origins, it is because they were Arabs who had settled in Iran and were known by the names of Iranian cities—leading historians to mistakenly classify them as non-Arabs.

In contrast, Zakāwati Qārqaqlū believes that behind all major spiritual and cultural movements—such as Shiʿi ism (Zaidi, Ismaili, Imami), Sufism, philosophy, mysticism, literature, and science—there were predominantly Iranians. A high proportion of great Islamic philosophers, mystics, and scientists were Iranian. Likewise, prominent narrators, principal Shiʿi authors, and a number of the most influential writers and poets in Arabic, from ʿAbdul-ʿamīd Kāṭib, Badiʿ al-Zamān, and Ibn al-Muqaffaʿ to Bashār, Abū Nuwās, and Abū al-ʿAtāhiya, were also Iranian. The Fatimid administration in Egypt, along with its civilization and culture, was significantly influenced by Iranians. Even the Muʿtazilite movement gained power and legitimacy through al-Maʿmūn, who was born to an Iranian mother and his Iranian advisors. All of this demonstrates the influence of an inclusive popular movement. It was the Shuʿbīyūn who recorded and organized Arabic syntax, grammar, vocabulary,

meanings, expressions, prosody, rhyme, historical narratives, and dates; in other words, they collected and systematized these elements. By the seventh and eighth centuries AH, literary and rhetorical sciences had reached the stage of textbook compilation, summarizing, explaining, and expanding upon the works of predecessors. Khatīb al-Qazwīnī's main reference in rhetorical sciences was Sakkākī's *Miftāḥ al-ʿUlūm*, which quickly became an authoritative textbook. Khatīb al-Qazwīnī gained fame for his precise and clear summary of the third part of Sakkākī's *Miftāḥ al-ʿUlūm*. In this work, he removed much of Sakkākī's personal beliefs, disputed some of his views, replaced certain definitions with others, and enriched the text by incorporating insights from ʿAbd al-Qāhir Jūrjānī's *Dalāʾil al-Ijāz* and Asrār al-Balāgha, as well as Zamakhsharī's *Kashshāf*. Ideologically, Khatīb al-Qazwīnī was somewhat aligned with ʿAbd al-Qāhir Jūrjānī and occasionally diverged from Sakkākī's positions. Shortly after him, successors arrived to explain his *Talkhīḥ al-Miftāḥ*, the most important commentator of which was Saʿīd al-Dīn Maḥmūd ibn ʿUmar Taftāzānī. Summarizing key texts (*talkhīḥ al-miftāḥ*) became a significant scholarly task, with numerous works published in this field. Subsequently, scholars had no alternative but to organize these summaries systematically.

Conclusion

In fact, many individuals traditionally attributed to Arab tribes were related only by lineage, not by blood. Meanwhile, people also adopted Arab genealogies to gain social and cultural advantages. Figures such as Hammad the narrator, Khalaf al-Aḥmar, and Saʿīd ibn ʿUmar, who composed pre-Islamic *qasīdas* with greater skill than the Arabs themselves and established narrators and chains of transmission, were certainly able to claim a credible Arab lineage. This discussion is relevant to Khatīb al-Qazwīnī as well. Among the Arabic sources discussing individual biographies, often one source is considered standard, with all others referring to it indirectly. Therefore, the multiplicity of sources does not guarantee the reliability of the information, since most rely on one or two original sources. In early sources contemporary to Khatīb al-Qazwīnī, it is usually mentioned with doubt that he was a descendant of Abū Dalf ibn Ijlī, and no certainty is expressed. After all these years and given the nature of the

sources, it seems impossible to definitively determine whether Khatīb al-Qazwīnī was a genuine Arab or Iranian, particularly as he spent most of his life in Arab lands. The widespread acceptance of "key extraction" (ikhtiyār al-miftāḥ) is another factor that may have influenced this ambiguity. Ahmad Maḥlūb regards Khatīb al-Qazwīnī as a principal figure in Arabic rhetoric, whereas Shawqī Ḥayf considers him to have lived during a period of dogmatism and stagnation in rhetoric, when innovation had ceased, and only teaching, explanation, and interpretation remained valid. The theory of meaning and rhetoric originates with Ḥ Abd al-Qāhir Jūrjānī, as well as with Zamakhsharī, and later with Sakkākī, who recognized the importance of these concepts from a logical perspective and systematically extracted and classified them through textual analysis.

References

- Ibn Hajar al-ʿAsqalani, Ahmad ibn ʿAli. (1993) *Al-Durar al-Kamina fi Aʿyan al-Miʿa al-Thamina*. Beirut: Dar al-Jil.
- Al-Ayyubi, Yasin. (1425 AH) *Al-Khatib al-Qazwini Jalal al-Din Muhammad ibn ʿAbd al-Rahman: His Life and His Book Talkhis al-Miftah*. *Al-Turath al-ʿArabi Journal*, no. 96, pp. 167–189.
- Hamidi, Mohammad Reza. (1399 SH/ 2020) *Mafakhir-e Qazvin (Notable Figures of Qazvin)*, Vol. 2. Qazvin: Taha Publishing.
- Khazaeli, Alireza. (1385 SH/ 2006) *Introducing the Lost City of Karaj-e Abudolf Based on a Geographical Work by Mohammad Hasan Khan E'temad al-Saltaneh*. *Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan*, Vol. 2, Nos. 40–45, pp. 71–87.
- Al-Khatib al-Qazwini, Muhammad ibn ʿAbd al-Rahman. (2010) *Al-Idah fi ʿUlum al-Balagha: al-Maʿani, al-Bayan wa-l-Badiʿ*. Beirut: Dar al-Kutub al-ʿIlmiyya.
- Zekavati-Qaragozlu, Alireza. (1380 SH/ 2001) *Al-Jahiz*. Tehran: Tarh-e No Publishing.
- Safa, Zabiollah. (1369 SH/ 1990) *A History of Persian Literature in Iran*, Vol. 3, Part 1. Tehran: Ferdows Publishing.
- Al-Safadi, Khalil ibn Aybak. (2000) *Al-Wafi bi-l-Wafayat*. Beirut: Dar Ihyaʿ al-Turath al-ʿArabi.
- Daif, Shawqi. (1383 SH/ 2004) *The History and Development of the Sciences of Rhetoric*. Tehran: SAMT Publications.
- ʿUmar, Faruq. (1977) *Studies in Abbasid History*. Beirut: Dar al- ʿIlm.
- Fakhruri, Hanna. (1388 SH/ 2009) *History of Arabic Literature*. Translated by ʿAbd-al-Mohammad Ayati. Tehran: Toos Publishing.

- Ghorbani-Zarrin, Baqer. (1401 SH/ 2022) Al-Khatib al-Qazwini. In Encyclopaedia of the Islamic World, Vol. 15 (Khaneh-Khil'at), Tehran, pp. 739–743.
- Matlub, Ahmad. (1967) Al-Qazwini wa Shuruh al-Talkhis. Baghdad: Maktabat al-Nahda.

فصلنامه علمی «پژوهش زبان و ادبیات فارسی»

شماره هفتاد و هشتم، پاییز ۱۴۰۴: ۱-۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۶

نوع مقاله: پژوهشی

بررسی و تحلیل نسب و جایگاه «خطیب قزوینی» در تاریخ تطوّر علوم بلاغی

ناهدید طهرانی ثابت*

چکیده

نقش ایرانیان در پیشبرد تمدن اسلامی بر کسی پوشیده نیست. در تکوین علوم بلاغی نیز ایرانیان، نقش اساسی داشته‌اند؛ هرچند در پردهٔ اسامی و گاه انساب عربی، ملیت آنان فراموش شده است. «خطیب قزوینی» از جمله کسانی است که با دو اثر مهم خود یعنی «تلخیص‌المفتاح» و «الایضاح» مورد توجه بسیار قرار گرفته است و علی‌رغم داشتن نسبتی عجمی، او را یک عرب اصیل دانسته‌اند. احمد مطلوب معتقد است که وی پایه‌های بلاغت عربی را بنا نهاده و مطابق با اغلب منابع عربی، وی را منسوب به «ابودلف عجلی» می‌داند و بر اصالت عربی او تأکید می‌کند. نحوهٔ استدلال وی، این سؤال را به ذهن می‌رساند که چقدر این موضوع معتبر است. بر این اساس هدف این مقاله، بررسی صحت و سقم این مطلب و زمینه‌های پیدایش آن است که با مراجعه به منابع عربی و فارسی و با روش اسنادی صورت گرفته است. نتایج این بررسی نشان می‌دهد که هرچند اثبات نسب اشخاص بعد از قرن‌ها و ذکر آن در منابع، کار ممکن نیست، حضور شگفت‌انگیز ایرانیان در تدوین علوم مختلف عربی به‌ویژه علوم بلاغی و تسلط

بی‌نظیرشان بر زبان عربی در دوره عباسی و وجود جریان‌های شعوبی و ضد شعوبی و نیز اندیشه‌های عرب‌گرایانه معاصر، این فکر را تقویت می‌کند که شاید انتساب خطیب قزوینی به دلیل آنکه بیشتر عمر خود را در دمشق و شام گذرانده و مولد او را اغلب منابع شهر موصل دانسته‌اند و نیز تسلط او بر زبان عربی و دیگر محاسنش، از مقوله انتساباتی باشد که قابل اثبات نیست.

واژه‌های کلیدی: خطیب قزوینی، تاریخ بلاغت، ملیت، ایرانیان، تمدن اسلامی.

مقدمه

جلال‌الدین محمد بن عبدالرحمن قزوینی (۶۶۳-۷۳۹)، معروف به خطیب قزوینی از علمای بلاغت در قرن هفتم و هشتم هجری قمری است. شهرت وی به دلیل تلخیص دقیق و روشنی است که از بخش سوم «مفتاح‌العلوم» سگاکي گرد آورده است (ضیف، ۱۳۸۳: ۲۵۹). «تلخیص‌المفتاح» به سبب حسن تنسیق و نظمی که در تألیف و تدوین آن وجود دارد و نیز اشتمال آن بر علوم معانی و بیان و بدیع، در شمار کتب معتبر و مهم درسی قرار گرفته است و مدرسان و طالبان علوم ادبی به آن توجه و اقبال ویژه نموده‌اند و شرح‌ها و حواشی متعددی بر آن نوشته‌اند که مهم‌ترین آنها، «مطوّل» تفتازانی است (صفا، ۱۳۶۹، ج ۳: ۲۹۴).

تفتازانی خطیب قزوینی را «الامام العلامه، عمده الاسلام، قدوه الانام، افضل المتأخرین، اکمل المتبخرین، جلال‌المّله والدّین» معرفی می‌کند و «تلخیص‌المفتاح» او را خلاصه‌ای جامع از اصول و قواعد فن بلاغت می‌داند که در بردارنده نکته‌های مسائل و رسوم آن و حاوی حقایقی است که هسته و جوهر نظرهای پیشینیان را در بردارد (تفتازانی، ۱۳۰۴: ۳). وی در تلخیص خود، بیشتر تعقیدات موجود در «مفتاح‌العلوم» را حذف کرده و در مواردی، دیدگاه‌های او را مورد مناقشه قرار داده و در پاره‌ای موارد، تعریفات دیگری را جایگزین کرده است. علاوه بر این با تعمق در «دلایل‌الاعجاز» و «اسرار‌البلاغه» و نیز «کشاف» زمخشری بر غنای آن افزوده است؛ به گونه‌ای که برخی معتقدند این مرد بزرگ، پایه‌های بلاغت عربی را بنا نهاده و قواعد آن را وضع نموده است (مطلوب، ۱۹۶۷: ۹۸).

در زبان فارسی نیز تألیف کتب بلاغی تحت تأثیر زبان عربی از قرن پنجم آغاز شده است. نخستین کتابی که در این حوزه به فارسی در دست است، ترجمان‌البلاغه رادویانی است که تحت تأثیر محاسن‌الکلام مرغینانی که به زبان عربی است، شکل گرفته است. از زمان تألیف بدایع‌الصنایع (۸۹۸ ه.ق)، مرحله دیگری از نفوذ کتب عربی به‌ویژه «مفتاح‌العلوم» سگاکي، «تلخیص‌المفتاح» و «الایضاح» خطیب قزوینی، «مختصر» و «مطوّل» تفتازانی در کتاب‌های فارسی آغاز می‌شود و تا زمان قاجار و با «مدارج‌البلاغه»

رضاقلی خان هدایت ادامه می‌یابد (کاردگر، ۱۳۸۶: ۱۴۹). در میان این نویسندگان، تنها خطیب قزوینی است که در ایرانی بودن او تردید است. با وجود انتساب خاندان وی به قزوین و اشتها او به خطیب قزوینی، برخی وی را یک عرب اصیل می‌دانند و معتقدند که نسب او به ابودلف عجلی، سردار مأمون می‌رسد (ضیف، ۱۳۸۳: ۲۵۹؛ مطلوب، ۱۹۶۷: ۹۸). شاید به این دلیل که وی بیشتر عمر خود را در مصر و شام گذرانده و همه آثار او به زبان عربی است و یا دلیل دیگری که در متن به آن خواهیم پرداخت. در این مقاله ضمن اشاره به نقش ایرانیان در تکوین علوم بلاغی، زندگی خطیب قزوینی از حیث ملیت او و جایگاهش در پیشبرد این علوم و برخی اختلاف‌نظرهایی که با پیشینیان خود داشته، با روش اسنادی واکاوی شده است.

پیشینه پژوهش

امیری خراسانی و پوریزدان‌پناه کرمانی (۱۳۹۱) در مقاله «سهم ایرانیان در تحول و تکامل علم بلاغت»، خطیب قزوینی را عالم ایرانی‌نژاد معرفی کرده و بخش کوچکی از مقاله را به آن اختصاص داده‌اند. هدف این مقاله، تفکیک و تمایز میان چهره‌های عالمان بلاغی بر اساس ملیت ایشان و میزان تأثیرگذاری آنان در پیشبرد علوم بلاغی است که با بخشی از اهداف مقاله حاضر هم‌پوشانی دارد، اما از حیث محتوا، متفاوت است.

مقاله «گزارش اشکالات خطیب قزوینی بر آرای دانشمندان متقدم و معاصر خود در علم معانی با تکیه بر ربع اول کتاب الايضاح فی شرح تلخیص المفتاح» نوشته مؤذنی و زهیر طیب (۱۳۹۸)، به نقدهای ارزنده خطیب قزوینی به دانشمندان پیشگام خود در علم معانی پرداخته و به این سؤال پاسخ داده است که چه اختلاف‌نظرهایی میان خطیب و پیشینیان او وجود داشته و به چه میزان بوده است. در این مقاله، تمرکز بر موضوع پژوهش است و به زندگی وی نپرداخته است.

در مقاله «خطیب قزوینی، جلال‌الدین محمد بن عبدالرحمان» از قربانی زرین (۱۴۰۱) به روال مداخل دانشنامه‌ها، تنها به زندگی و آثار خطیب قزوینی اشاره شده است. مقاله «الخطیب‌القزوینی، محمد بن عبدالرحمن فی سیرته و کتابه تلخیص المفتاح» از یاسین الایوبی (۱۴۲۵ق) به زبان عربی است. در این مقاله ضمن بیان زندگی‌نامه خطیب

قزوینی، شروح «تلخیص‌المفتاح» بر اساس آنچه در «کشف‌الظنون» حاجی خلیفه آمده، با جزئیات ذکر شده است. در این مقاله همچنین فهرست منابع عربی‌ای که در آنها از خطیب قزوینی سخن رفته، موجود است.

بحث و بررسی

نقش ایرانیان در تکوین علوم بلاغی و تمدن اسلامی

بلاغت از زمان افلاطون و ارسطو مورد توجه بوده است. عرب‌ها در دوران جاهلیت نیز به زبان‌آوری و مهارت در شعر و ادب شناخته بودند. به گفته حنا فاخوری، برای اعراب بادیه که عمر خود را در بیابان در پی یافتن آب در کوچ و گذار سپری می‌کردند، هنری جز شعر و خطابه وجود نداشت تا آنان را از سکون و سکوت صحرا نجات بخشد (فاخوری، ۱۳۸۸: ۴۰). دعوت آنان به تحدی^(۱) از سوی خداوند را یکی از دلایل زبان‌آوری ایشان دانسته‌اند (ضیف، ۱۳۸۳: ۱۳). پس از ظهور اسلام نیز مسلمانان به دلیل تعلیل اعجاز قرآن به بلاغت، توجه بیشتری کرده‌اند. در این میان نقش ایرانیان هم از نظر آثار ادبی در شعر و نثر و هم از حیث تحقیقات ادبی، در پیشبرد علوم بلاغی، چشمگیر است. چهار دوره پیدایش، رشد، شکوفایی و تعقید و جمود در تکوین علوم بلاغی در زبان عربی، معروف است (ضیف، ۱۳۸۳: ۸). دوران جاهلی و قرن اول، دوره پیدایش علوم بلاغی است. از دوره دوم یعنی عصر عباسی اول (۱۳۲-۲۳۲)، ملاحظات بلاغی گسترش می‌یابد. نقش ایرانیان در این دوره قابل توجه است؛ زیرا در قرن دوم، تحولاتی با شکل‌گیری انقلابی سیاسی ایجاد می‌شود. حکومت اموی در شام سقوط می‌کند و فرزندان عباس، عموی پیامبر^(ص)، به حکومت می‌رسند. از آن پس، پایه‌های دولت عباسی بر شانه‌های ایرانیان و عموماً شعوبیه استوار می‌شود. آنان در تمام ارکان نفوذ می‌کنند و پایتخت از دمشق به بغداد در حدود ایران و به جوار شهر مدائن، پایتخت ساسانیان منتقل می‌شود. پس از آن تجددخواهی و گزینش بهترین چیزهایی که نزد تمدن‌های غیر عرب بود، عادی می‌شود (فاخوری، ۱۳۸۸: ۲۶۹).

شوقی ضیف، علل گسترش ملاحظات بلاغی را در عصر عباسی اول (۱۳۲-۲۳۲)، متعدد می‌شمارد. یکی از آنها، تحول شعر و نثر همپای تطوّر حیات عقلی و مدنی است که ریشه آن را در حضور انبوه موالی و ایرانیانی می‌داند که زبان عربی را به خوبی

آموختند و آن را برای بیان احساسات و اندیشه‌های خود برگزیدند و «در این زمینه، مهارت بی‌نظیری از خود نشان دادند» (ضیف، ۱۳۸۳: ۲۷). ایشان در ادب عربی دخالت کردند و شعر عرب را از خشکی و یکنواختی و مضامین محدود صحراگردان، بیرون آوردند و با معانی دقیق و افکاری که خاص مردم شهرنشین و آشنا با مسائل علمی و فلسفی است، همراه کردند. حجت و برهان و قیاس و تمثیل و ذکر مفاخرات نژادی و ملی در شعر شعرا راه یافت. وارد کردن تمام مضامین و موضوعاتی که متناسب با زندگی ایرانیان بود، در شعر قرن دوم و سوم، بسیار است. از بزرگ‌ترین شاعران ایرانی که در تغییر سبک شعر عربی، تأثیر آشکاری داشته است و پیشرو شعرای محدثین به شمار می‌رود، بشّار بن برد (م. ۱۶۷) از شاهزادگان تخارستان است که در کودکی به اسارت به میان بنی‌عقیل بن کعب آمد و در میان آنان تربیت شد. ابونواس (م. ۱۹۹) و ابوالعتاهیه (م. ۲۱۱) نیز از ایرانیانی هستند که در توسعه مفاهیم و مضامین شعر عرب مؤثر بودند (صفا، ۱۳۷۰، ج ۱: ۱۹۰-۱۹۲).

شعر بشّار، دو گرایش مختلف داشت. در یکی، سنت‌های موروثی را با اندکی تغییر حفظ می‌کرد و دوم، فارغ از مدیحه‌سرایی به تصویر زندگی شخصی و آرزوها و تمایلات و عشق‌ورزی‌های خود می‌پرداخت. شاعران عباسی نیز به پیروی از او، همین دو گرایش را دنبال می‌کردند (ضیف، ۱۳۸۳: ۲۷-۳۲). ابن‌معتز (متوفی ۲۹۶ هـ ق)، کتاب «البدیع» را در پاسخ به همین شاعران پدید آورد تا نشان دهد ایشان در هیچ‌یک از ابواب بدیع بر متقدمان عرب، پیشی نگرفته‌اند (ابن‌معتز، ۱۹۴۵: ۱۸)؛ زیرا شعوبیه معتقد بودند که بدیع به وسیله شعرای عباسی نظیر بشّار، ابونواس و مسلم بن ولید که همگی ایرانی و معتقد به افراط در استفاده از بدیع بودند، وارد ادبیات عرب شده است (همان: ۳۸). در زمینه نثر نیز کافی است به آثار ابن‌مقفع اشاره کنیم. «او بی‌شک از طلایه‌دارانی است که سبک نوین دوره عباسی را که اسلوب مولّد خوانده می‌شود، قوام بخشید» (همان: ۲۷).

دانشمندان ایرانی در حوزه علوم بلاغی

ابوعبیده معمر بن مثنی

در حوزه علوم بلاغی، نخستین پژوهشگر در علم بیان را ابوعبیده معمر بن مثنی (۱۱۴-۲۱۰) دانسته‌اند که از موالی و ایرانی‌نژاد بود و در سال ۱۱۴ هـ. ق در فارس به

دنیا آمد^(۳). او کتاب «المجاز فی التفسیر غریب القرآن» را در سال ۱۸۸ هـ.ق تألیف کرد. وی از دانشمندان بزرگ دوران خویش بود و از قول جاحظ روایت شده است که روی زمین از ارباب جماعت و خوارج^(۳)، کسی دانستار از او نبوده است (سامی، بی تا: ۱۲۷). او به حق از پیشگامان نهضت تدوین اشعار و اخبار عرب است که از نیمه دوم سده دوم آغاز شد و کم کم روایات شفاهی، جای خود را به آثار مکتوب داد. با نگاهی به «الفهرست» ابن ندیم می توان جایگاه ابوعبیده را به خوبی دریافت (رک: فاتحی نژاد، ۱۳۷۲، ج ۵: ذیل ابوعبیده).

ابن قتیبه دینوری

ابومحمد عبدالله بن مسلم دینوری (۲۱۳-۲۷۶) که گاهی به دلیل زادگاهش به وی کوفی و گاهی به اعتبار اصالت قومی پدرش، مروزی اضافه می شود، از ادیبان و مورخان بزرگ قرن سوم است «و به نظر می رسد از نسل دوم یا سوم ایرانیان عرب شده باشد. خانواده وی اهل خراسان بودند و از جانب مادر به باهلین بصره می رسد و احتمال دارد آنها هنگام آمدن سپاهیان عباسی طی نیمه دوم قرن دوم/ هشتم به عراق آمده باشد.» وی در کوفه به دنیا آمد. کتاب های «الشعر و الشعراء» و نیز «معانی الشعر» او در حوزه شعر و ادب است (لوکنت، ۱۳۸۵: ۱۶۶). وی از دیگر ایرانی تبارانی است که در بلاغت، نقش داشته و بسیاری از نکات بلاغت را شرح و تفسیر کرده است (سامی، بی تا: ۱۲۷).

ابوهلال عسکری

ابوهلال عسکری نیز از مهم ترین نویسندگان آثار نقدی و بلاغی در قرن چهارم، ادیب بزرگ ایرانی است. وی در شهر عسکر مکرّم از مناطق خوزستان به دنیا آمد. کتاب «الصناعتین» وی، اهمیت فراوانی در مطالعات بلاغی و نقد ادبی دارد و نقطه عطفی در پژوهش های بیانی و نقدی به شمار می رود (رسولی و ارازی، ۱۳۹۵: ۱۱۰-۱۱۱).

ابوالحسن علی به عبدالعزیز جرجانی

ابوالحسن علی به عبدالعزیز جرجانی (۳۲۲-۳۹۲)^(۴)، صاحب کتاب «الوساطة بین المتنبی و خصومه» نیز یکی از ادبای ایرانی است که در قرن چهارم در پیشبرد بلاغت، نقش داشته است. در این قرن، علوم بلاغت، مراحل مهمی از ترقی را طی می نمود. تحقیقاتی در مسائل بلاغی در شرح قصاید و اشعار در این دوره معمول بود و به طریق املا انجام می شد؛ اما کار اساسی به عهده کسانی بود که کتب خاصی به این کار

اختصاص می‌دادند. از جمله کتابی که صاحب ابن عبّاد (۳۲۶-۳۸۵) در انتقاد از متنبی در رسالهٔ خاص خود «الکشف عن مساوی شعر متنبی» نوشت (صفا، ۱۳۷۰، ج ۱: ۳۵۵) و بعد از او ابوالحسن جرجانی در «الوساطه» مانند قاضی عادل می‌ان متنبی، شاعر شهیر عرب و مخالفانش به داوری نشست و ضمن آن دربارهٔ استعاره و فرق آن با تشبیه و سایر صنایع بدیعی سخن گفته است (سامی، بی تا: ۱۲۷). «الوساطه» تنها به شعر متنبی محدود نمی‌شود، بلکه تعداد زیادی از شعرای بزرگ را در برمی‌گیرد و اشعار آنها نقد می‌شود.

ابوالحسن جرجانی در جرجان، شهری بزرگ میان خراسان و طبرستان به دنیا آمد. ولی برخی معاصران، وی را یک عرب اصیل دانسته‌اند و او را منسوب به قبیله ثقیف می‌دانند (صالح، ۱۴۲۴: ۱۴)؛ به اعتبار بی‌تی^(۵) از قصیده‌ای که دوستش ابوالقاسم العلوی الأطروش در مدح او سروده است (ثعالبی، ۱۴۲۰، ج ۴: ۵۴)، به نظر می‌رسد که این بیت را می‌توان به گونه‌ای دیگر نیز تعبیر کرد که ثقیف در آن به معنی قبیله نباشد؛ اما چون در بیت‌های بعدی از مختار ثقفی یاد شده، این فرضیه که ثقیف نام قبیله است، تقویت می‌شود. با این حال یاقوت حموی در «معجم‌الادبا» به این موضوع اشاره نکرده است، بلکه او را قاضی ری در زمان صاحب ابن عبّاد معرفی می‌کند که در ری نیز از دنیا رفته و تابوت او را به جرجان برده و به خاک سپرده‌اند (حموی، ۱۳۷۲، ج ۴: ۱۷۹۷).

جرجانی، دیوان شعری به عربی دارد که بسیاری آن را ستوده‌اند (صالح، ۱۴۲۴: ۲۸-۳۱). ثعالبی در «یتیمه‌الدهر»، تعبیری دربارهٔ کتاب «الوساطه» جرجانی دارد و می‌نویسد که او در این کتاب از مهارتش در ادب و دانش اعراب، پرده برمی‌دارد^(۶). نکته‌ای که از این جمله دریافت می‌شود این است که گوینده ظاهراً او را یک عرب نمی‌شمارد.

عبدالقاهر جرجانی و دیگران

عبدالقاهر جرجانی، اولین کسی است که اعجاز قرآن را از رهگذر ترکیبات کلام و ساختار و ویژگی‌های تعبیری آن در قرن پنجم تبیین کرد. او با دو کتاب «دلایل الاعجاز» و «اسرار البلاغه»، ماجرای طولانی پژوهش دربارهٔ علت اعجاز قرآن کریم را پایان داد. وی ایرانی است و در جرجان به دنیا آمده و در آنجا نیز از دنیا رفته است. شوقی ضیف معتقد است که نظریهٔ نظم او تکامل یافته و تفسیر کامل نظر قاضی عبدالجبار معتزلی است (ضیف، ۱۳۸۳: ۱۵۵).

قاضی ابوالحسن عبدالجبار معتزلی همدانی اسدابادی، قاضی القضاة دولت آل‌بویه در ایران بود. جلاله زمخشری، فخر رازی، سکاکی و سعدالدین تفتازانی از پیروان عبدالقاهر و همگی ایرانی هستند.

جنبش عباسی

به گفته ذکاوتی قراغزلو، در نزد ایرانیان با وجود کسانی مانند ابومسلم و آل‌برمک و آل‌سهل و غیره، این تفسیر که جنبش عباسی، جنبشی عربی باشد، قابل پذیرش نیست و حتی با وجود مبلغان مزدکی مسلکی همچون خدّاش^(۷)، جنبش عباسی را نمی‌توان یک جنبش خالص اسلامی تصور کرد. اما اندیشه‌های عرب‌گرایانه معاصر، تفسیر دیگری از جنبش عباسی دارند که مفصل‌ترین آن در کتاب «بحوث فی التاریخ العباسی» تألیف دکتر فاروق عمر آمده است.

در این کتاب می‌خوانیم که مستشرقان نخستین به طور تصادفی با تاریخ شرق و اسلام آشنا شدند و نداشتن آشنایی کامل با زبان و منابع و وجود پیش‌فرض‌های خاص، مانع فهم حقیقت از سوی آنان شده است؛ به گونه‌ای که مثلاً فلوتن با تأثر از روحیه ناسیونالیستی مسلط بر اروپای آن روز به‌ویژه آلمان، تفسیری نژادی از دعوت عباسی به دست داده و آن را شورش موالی ایرانی ضد حکومت عرب دانسته است؛ در حالی که مخطوطات جدید از جمله «اخبار العباس و ولده» که نویسنده آن از موالیان عباسیان بوده و ظاهراً برخی از روایاتش متکی بر اسناد سری است، نشان می‌دهد که چگونه حمزه اصفهانی و دینوری در نقش ابومسلم اغراق کرده‌اند. به اعتقاد فاروق عمر، جنبش عباسی، شورش عرب‌های ساکن خراسان و در واقع مجاهدان مرز ترکستان و نیز موالی محلی در برابر حکومت اموی است. به اعتقاد او، جنبش عباسی، جنبش نژادی ایرانی نبوده است و تنها عرب‌ها و ایرانیانی که برداشت متفاوتی نسبت به امویان از اسلام داشتند، با آن حرکت به پا خاستند (عمر، ۱۹۷۷: ۱۱-۱۸ نقل از: ذکاوتی قراغزلو، ۱۳۸۰: ۹-۱۱). وی ادامه می‌دهد که اگر برخی قیام‌کنندگان، نسبت ایرانی دارند، به آن سبب است که از عرب‌های ساکن ایران بودند و به شهرهای ایران نسبت داده‌اند و مورخان ایشان را به لفظ عجم دانسته‌اند. «البته متقابلاً می‌توان گفت بسیاری از ایرانیان را هم به سبب نسبت ولایی نه حقیقی، عرب انگاشته‌اند» (همان: ۱۷-۱۸).

شعوبیه

ملت‌هایی که در قلمرو اسلام با برخورد نژادپرستانهٔ امویان مواجه شدند، با استناد به آیهٔ ۱۳ سوره احزاب، خواهان برابری قومیت‌ها بودند؛ به همین دلیل به آنها «اهل تسویه» نیز می‌گفتند. اما این جریان به افراط نیز گرایید و گاه از تسویه به اظهار برتری ملل غیر عرب منجر شد. شعوبی‌گری، ضد اسلام نبود و نه آنگونه که عده‌ای افراطی مدعی شده‌اند، مادر تشیع؛ بلکه گاهی در تحول و تطوّر و تکامل خود، این ویژگی‌ها را در شعوبی‌گری افراطی نشان داده است (ذکاوتی فراگزلو، ۱۳۸۰: ۵۳-۵۴).

پشت سر تمامی جنبش‌های بزرگ معنوی و فرهنگی مانند تشیع (زیدی، اسماعیلی، امامی)، تصوّف، فلسفه و عرفان و ادبیات و علوم، اکثراً ایرانیان را می‌بینید. درصد بالایی از فیلسوفان و عارفان و دانشمندان بزرگ اسلامی، ایرانی هستند. رابیان بزرگ، عمدهٔ مؤلفان شیعه، تعدادی از بزرگ‌ترین نویسندگان و شاعران صاحب مکتب و مبتکر در زبان عربی از عبدالحمید کاتب و بدیع‌الزمان و ابن‌مقفع تا بشار و ابونواس و ابوالعتاهیه، ایرانی هستند. حکومت فاطمیان مصر و تمدن و فرهنگ آن را ایرانیان به عهده داشتند. حتی جنبش معتزله را مأمون که از مادری ایرانی متولد شده بود، مشاوران ایرانی‌اش، قدرت و رسمیت بخشیدند. همه اینها، تجلی حرکت همه‌جانبهٔ شعوبی است (ذکاوتی فراگزلو، ۱۳۸۰: ۵۶-۵۷). شعوبیان بودند که صرف و نحو و لغت و معانی و بیان و عروض و قافیه و اخبار و سیر و ایام برای عرب‌ها نوشتند؛ یعنی آنها را گردآوری و تنظیم کردند (همان: ۶۰).

بسیاری از کسانی که به قبایل عرب نسبت داده شده‌اند، نسبت آنها، ولایی است و وابستگی خونی ندارند. در این میان، افرادی نیز برای خود نسبت عربی می‌ساختند^(۸) تا از مزایای آن بهره‌مند شوند. کسانی مانند حماد راویه، خلف احمر یا سیف بن عمر راوی که قصیدهٔ جاهلی را از خود اعراب، ماهرانه‌تر می‌سرودند و راوی و سلسله سند درست می‌کردند، قطعاً قادر بودند یک نسب قابل قبول عربی برای خود بسازند. «آیا بدیع‌الزمان همدانی برای خودش نسب عربی نساخته است؟» (همان: ۵۸-۵۹).

دربارهٔ خطیب قزوینی نیز این سؤال به ذهن می‌رسد که آیا نسبت او به ابودلف عجلی درست است. احمد مطلوب در این باره می‌نویسد: «ما چیز زیادی از زندگی این

مرد بزرگ که پایه‌های بلاغت عربی را بنا نهاد و قواعد آن را وضع نمود، نمی‌دانیم و تصویر روشنی از خانواده او نداریم. در ابتدا به نظر می‌رسد او ایرانی است. اما واقعیت آن است که هرچند به قزوین منسوب است، خون عربی دارد و در مصر پرورده شده؛ زیرا نسب او به ابودلف عجلی می‌رسد و او خود به این اصل عربی کریم اشاره کرده است^(۹) و ساده نیست که او را بعد از این از این عنصر عربی خارج کنیم، هرچند به او لقب اعجمی (غیرعرب) ملحق شود. زیرا شرایط دینی، سیاسی و اجتماعی برای اعراب اقتضا کرد که دیار خود را ترک کنند و در زمین پراکنده شوند تا به دین حنیف بشارت دهند و به طلب روزی، مقام و زندگی آزاد کریمانه بروند» (مطلوب، ۱۹۶۷: ۹۸).

وی ادامه می‌دهد: «خطیب قزوینی، اول عربی نیست که به شهر اعجمی منسوب شده است. بسیاری از اعراب به محیط‌های ایرانی منسوب شده‌اند. مانند ابوالفرج اصفهانی صاحب‌الآغانی که از خاندان اموی است، بدیع‌الزمان همدانی، صاحب مقامات که خود را «مضری‌المحتد و تغلبی‌المورد»^(۱۰) معرفی کرده و ابوطاهر فیروزآبادی، صاحب قاموس‌المحیط و غیره که هر یک به قومی از عرب منسوبند» (همان: ۹۹).

البته همان‌طور که در سطرهای پیشین اشاره شد، دکتر ذکاوتی معتقد است که بدیع‌الزمان همدانی، خود این نسب را ایجاد کرده است. دربارهٔ ابوالفرج اصفهانی نیز اقوال پراکنده‌ای وجود دارد. برخی اصفهانی را لقبی دانسته‌اند که به همهٔ خاندان ایشان داده شده است. ثعالبی، او را اصفهانی‌الاصل می‌داند و برخی می‌گویند او هرگز از اصفهان به عنوان شهری که می‌شناخته، سخن نگفته است یا اینکه بسیاری از اینکه او از خاندان مروان باشد و در عین حال زیدی‌مذهب تعجب کرده‌اند (آذرنوش، ۱۳۹۹، ج ۶: ذیل ابوالفرج اصفهانی).

خطیب قزوینی

جلال‌الدین محمدبن عبدالرحمان قزوینی (۶۶۳-۷۳۹)، خطیب، قاضی‌القضات و از معاریف قرن هفتم و هشتم هجری است. برخی از شرح‌حال‌نویسان، او را ذوالفنون و علامه نامیده‌اند (صفدی، ۲۰۰۰: ۱۹۹). وی در آغاز نزد پدرش فقه آموخت (ابن‌طولون، ۱۹۵۶: ۸۷) سپس دانش‌های رایج عصر را از قبیل معقول و منقول نزد شمس‌الدین یکی، شهاب‌الدین اربلی، شیخ عزالدین فاروئی و دیگران فراگرفت (قربانی زین، ۱۴۰۱: ۷۳۹) و بر

اصول فقه و ادب عربی و معانی و بیان تسلط یافت. سیوطی (م ۹۱۱ هـ ق)، او را در زمره لغویان و نحویان آورده است (سیوطی، بی تا، ج ۱: ۱۵۷). از این رو می توان به تعبیر امروز، وی را یک زبان شناس دانست.

پیش از بیست سالگی به قضاوت آناتولی از بلاد روم منصوب شد. سپس به شام رفت و پس از آنکه بر اصول معانی و بیان و فنون عربیه تسلط یافت، خطیب جامع دمشق شد. آنگاه به قضاوت بلاد شام ارتقا یافت. بعد از مدتی از طرف ملک ناصر ایوبی، حکمران مصر، به قضاوت آن دیار منصوب شد. عاقبت نیز قضاوت بلاد شام به او واگذار شد. به دلیل آنکه اموال اوقاف را به فقرا و محتاجین می داد، نزد طبقات مختلف، شرافت یافت (مدرس، ۱۳۶۹، ج ۲: ۴۸؛ سیوطی، بی تا، ج ۱: ۱۵۷).

ابن کثیر (۷۰۱-۷۷۴) در کتاب «البدایه و النهایه» درباره خطیب قزوینی و برادرش می نویسد: «ایشان در دوران تاتار از سرزمینشان به دمشق پا گذاشتند». وی در معرفی او، اشاره ای به ابودلف عجلی نمی کند (ابن کثیر، بی تا، ج ۱۴: ۱۸۵). سبکی^(۱۱) (۷۲۷-۷۷۱) نیز در «طبقات الشافیه»، محل تولد او را ذکر نکرده است و تنها به بخش عمده زندگی اش در شام می پردازد: «قدم دمشق من بلاهه...». درباره نسب او نیز مطمئن نیست: «کان یذکر أنه من نسل ابی دلف العجلی». اما در ادامه می نویسد که قاضی شهاب الدین بن فضل الله عمری (۷۰۰-۷۴۹ هـ ق) در «مسالک الابصار» گفته است که خطیب قزوینی از فرزندان ابی دلف است^(۱۲) (سبکی، ۱۳۷۸، ج ۵: ۹۰):

وی نیکویی سیرت و صورت را با هم داشت. بسیار فهیم، باهوش، فصیح، خوش محضر، بخشنده، خوش فکر، خوش سخن، منصف و خوش اخلاق بود (ابن حجر عسقلانی، ۱۹۹۳، ج ۴: ۴). خط زیبایی داشت و خطیبی توانمند بود. «به سبب عهده داری منصب خطابت در دمشق و مصر، او را خطیب دمشقی و خطیب مصری نیز نامیده اند» (قربانی زرین، ۱۴۰۱: ۷۳۹). در حالی که کمتر از بیست سال داشت، در روم به قضاوت منصوب شد (ابن حجر عسقلانی، ۱۹۹۳، ج ۴: ۳) با وجود ذوق ادبی ای که داشت، نظمی نسرود (سیوطی، بی تا، ج ۱: ۱۵۷).

در زمان حمله مغول به ایران در سال ۶۱۶ هجری قمری، خلافت اسلام با ناصرالدین بود که بعد از ۴۷ سال خلافت در ۶۲۲ هجری درگذشت. او برای بسط متصرفات خود

در مرزهای ایران، کوشش بسیاری داشت و چون می‌خواست از سقوط سلاجقه عراق برای تسلط بیشتر برای نواحی جدیدی از ایران استفاده کند، با مخالفت‌های سخت تکش و پسرش محمد خوارزمشاه مواجه شد. تا جایی که سلطان محمد خوارزمشاه تصمیم به عزل او از خلیفگی و انتقال خلافت از پسران عباس به فرزندان علی^(ع) گرفت و همین اقدام گویا خلیفه بدانندیش عباسی را به تحریک چنگیز بر حمله به متصرفات خوارزمشاه واداشت (صفا، ۱۳۶۹، ج ۳: ۱۱۸-۱۱۹).

در فرهنگ نام‌آوران قزوین آمده است که خانواده خطیب قزوینی در آغاز در تبریز اقامت داشتند و به دلیل ناامنی‌ای که در اثر آشوب و بلوای اسماعیلیه و بعد از آن حمله مغول به وجود آمد، از قزوین به تبریز مهاجرت کردند (افشاری، ۱۳۹۲، ج ۱: ۴۵۳).

خطیب قزوینی بر اساس آنچه در منابع عربی می‌بینیم، در سال ۶۶۶ (هـ ق) در موصل به دنیا آمد^(۱۳). برادرش نیز در تبریز متولد شد. در اینکه خاندان او اهل قزوین بوده‌اند، اختلافی نیست، زیرا در همه منابع، نسبت «قزوینی» دیده می‌شود. شوقی ضیف در این باره می‌نویسد که لقب قزوینی به خاطر آن است که برخی از اجداد او ساکن قزوین بوده‌اند. اما او یک عرب اصیل است که نسب او به ابودلف عجلی، سردار مأمون می‌رسد (ضیف، ۱۳۸۳: ۴۵۹). صدفی (۶۹۶-۷۶۴هـ ق) که از نظر زمانی معاصر اوست، می‌نویسد: «او را به ابودلف عجلی منتسب می‌کنند» (صدفی، ۲۰۰۰: ۱۹۹). ابن طولون (۸۸۰-۹۵۳هـ ق)، صاحب کتاب «قضاة دمشق» درباره ابودلف می‌نویسد: «گمان می‌کنم او قاسم بن عیسی التمیمی عجلی، صاحب الکرخ باشد که از پهلوانان و اشراف‌نامی است که معتصم، امارت دمشق را به او داد» (ابن طولون، ۱۹۵۶: ۸۲). ابودلف عجلی از امرای برجسته عصر عباسی اول است که در شعر و ادب و موسیقی و آوازه‌خوانی و جنگاوری و بخشندگی، پرآوازه شد. برخی از اشعار او در جلد دوم «شعراء عباسیون» در بیروت به چاپ رسیده است. خاندان ابودلف در نبرد ذوقار، ایرانیان را شکست دادند. بخش عمده‌ای از شهرت ابودلف به سبب شهری است به نام کرج یا کره که آن را آباد ساخت و کرج ابودلف نام گرفت (فاتحی‌نژاد، ۱۳۷۲، ج ۵: ذیل ابودلف عجلی).

کرج ابودلف از شهرهای باستانی و مهم ناحیه ایران مرکزی بر سر راه همدان به اصفهان و تقریباً در میانه آن قرار داشته است. احتمالاً در دوره پیش از اسلام با حمله

اعراب مدتی دچار رکود شده است؛ تا اینکه در قرن دوم به همت ابودلف عجلی، بازسازی شده و تا قرن هفتم، آبادی خود را به عنوان شهری مهم حفظ نموده است. اما از قرن هشتم به بعد در هیچ‌یک از آثار تاریخی و جغرافیایی، ذکری از این شهر به میان نیامده است، به گونه‌ای که محل دقیق آن را امروز نمی‌توان مشخص کرد. محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه در سال ۱۳۰۵ هجری قمری با استفاده از تحقیقات غربی، محل شهر کرج را با روستای تازه شهر شده آستانه در ۳۲ کیلومتری جنوب شهر اراک منطبق می‌داند (خرائلی، ۱۳۸۵: ۷۱).

حمدالله مستوفی در «تاریخ گزیده» درباره ابودلف عجلی چنین می‌نویسد: خاندان کرجیان «اصلشان از نسل ابودلف عجلی است که به فرمان هارون‌الرشید به عجم آمد و شهر کرج بساخت و آنجا ساکن شد. اما فرزندان او با قزوین نقل کردند و به دو شعبه منشعب شدند، یکی ائمه کرجیه‌اند... شعبه دیگر، صدور اعرابیانند. به اربابی و صدارت معروف بودند» (مستوفی، ۱۳۳۹: ۸۱۰).

پس از اینکه ایرانیان، حکومت اموی را برانداختند و عباسیان را به حکومت نشانند، تا زمان متوکل عباسی، همه‌کاره حکومت بودند. اما از آن پس متوکل، ترکان را پیش کشید و عرب‌ها را عقب زد و حقوق آنها را قطع و از امور دولتی برکنار کرد. این موضوع سبب شد تا هر کجا گروهی ضد عباسیان برمی‌خواست، آنها را همراهی کنند. اما به خاطر قدرت ترکان، کاری از پیش نبردند و تنها بعضی از قبایل کوچک عرب، امارت‌هایی تحت نظارت عباسیان تشکیل دادند. از جمله آنها، حکومت دلفیان بود که ابودلف عجلی در کردستان تشکیل داد و حکومت آنها از سال ۲۱۰ تا ۲۸۵ ادامه یافت (زیدان، ۱۳۶۹: ۸۳۶).

جایگاه خطیب قزوین در تکوین علوم بلاغی

علوم ادبی و بلاغی در قرن هفتم و هشتم، همچون دیگر علوم در مرحله تدوین کتاب‌های درسی است. این کار از طریق خلاصه کردن کتب پیشینیان و شرح و بسط آنها صورت می‌گیرد. عالمان، سرگرم توضیح و تفسیر و تحشیه می‌شوند و ابداع و ابتکار چندانی، مگر در حوزه تدریس و تعلیم وجود ندارد. مبدأ بزرگ فعالیت‌های ایشان در علوم بلاغی، «مفتاح‌العلوم» سکاکی است که به‌سرعت در شمار کتاب‌های بسیار معتبر

درسی قرار می‌گیرد و نوشتن خلاصه و شرح و حاشیه بر آن معمول می‌گردد. این جریان ادامه می‌یابد و بر خلاصه‌ها و شرح‌ها، شرح‌های دیگری نوشته می‌شود (صفا، ۱۳۶۹، ج ۳: ۲۹۲-۲۹۳).

در تاریخ و تطوّر علوم بلاغت این دوران، دوره تعقید و جمود خوانده شده است؛ زیرا عمده فعالیت عالمان این حوزه، توضیح و تفسیر و تحشیه و آموزش است. شوقی ضیف مهم‌ترین عوامل آن را تحجر شدیدی می‌داند که در ادبیات عرب پیش آمد. این جمود که ناشی از تکرار متکلفانه مضامین گذشتگان بود، از قرن چهارم در شعر و نثر عربی آغاز شد و به مرور قوت گرفت؛ زیرا اهل ادب به این باور می‌رسند که بر و بوم دانش را گذشتگان رفته‌اند و جز تکرار مضامین آنان، چیزی باقی نمانده است. رواج همین امر پس از عبدالقاهر جرجانی و زمخشری در میان اصحاب بلاغت نیز دیده می‌شود. آنها نیز حرف تازه‌ای برای گفتن ندارند و تنها به تلخیص نوشته‌های جرجانی و زمخشری اکتفا می‌کنند و به‌ندرت چیزی بر آن می‌افزایند و تنها مباحث پراکنده و پیچیده حوزه فلسفه و منطق را وارد بلاغت می‌کنند. این موضوع سبب می‌شود مبانی نظری علوم بلاغی به شکل قواعدی خشک درآید (ضیف، ۱۳۸۳: ۳۶۶-۳۶۷). هرچند سقوط بغداد در سال ۶۵۶ هـ.ق، ایران را از ممالک اسلامی جدا می‌کند و رابطه آنها را با ممالک اسلامی می‌گسلد، با این حال هم اشتغال علمای ایرانی به علوم ادب عربی زیاد است و هم تألیفات آنها به زبان عربی است (صفا، ۱۳۶۹، ج ۳: ۲۹۴).

از نخستین کسانی که به تلخیص آرای جرجانی و زمخشری روی آوردند، فخر رازی (۵۴۴-۶۰۶) و پس از او، سکاکی (۵۵۵-۶۲۶) است. «نهایة الایجاز فی درایة الاعجاز» فخر رازی، نخستین گام در این زمینه است. او در این کتاب، «اسرارالبلاغه و دلائل الاعجاز» جرجانی را خلاصه کرده و ابواب فراوانی از «حدائق السحر» و طوطا را به آن افزوده است. همچنین از «کشاف» زمخشری و «النکت فی اعجاز القرآن» رمانی و برخی دیگر از آثار بهره برده که این خود باعث نوعی اختلاط شده است (ضیف، ۱۳۸۳: ۳۸۵-۳۸۶).

سکاکی، تألیفات مختلفی دارد که شاید مهم‌ترین آنها، «مفتاح‌العلوم» است. شامل سه بخش اصلی صرف، نحو و دو علم معانی و بیان. در قسمت اول به علم صرف می‌پردازد و مباحث مرتبط با آن مثل اشتقاق صغیر و کبیر و اکبر را توضیح می‌دهد. بخش دوم، نحو

است و در بخش سوم به دو علم معانی و بیان پرداخته است. محسنات بدیعی معنوی و لفظی بعد از مبحث کنایه آمده است و قبل از آن به بحث فصاحت و بلاغت پرداخته است. وی معتقد است که برای فهمیدن علم معانی باید حدود و استدلال یا به عبارتی علم منطق را دانست. همچنین دانستن عروض و قافیه، لازمهٔ آموختن علوم معانی و بیان است. به همین دلیل بخش سوم شامل علوم معانی، بیان، محسنات بدیعی، منطق و عروض و قافیه است. شهرت سکاکی به خاطر همین بخش است. عالمان بعدی، صورت‌بندی او را از این مباحث پذیرفته‌اند و بارها مورد شرح و تدریس قرار گرفته است. اثری منسجم و استوار که مرهون قدرت منطقی سکاکی در استدلال و تعلیل و انتزاع و تحدید و تعریف مطالب و تقسیم و تفریع شاخه‌های مختلف هر موضوع است. و الحق تخلیص او، دقیق‌تر از تخلیص فخر رازی است؛ هرچند از میان مآخذ او، یکی تخلیص فخر رازی است و دو کتاب «اسرارالبلاغه» و «دلایل‌الاعجاز» و نیز «کشاف» زمخشری است (ضیف، ۱۳۸۳: ۳۸۹).

شهرت خطیب قزوینی نیز مدیون تخلیص دقیق و روشنی است که از بخش سوم «مفتاح‌العلوم» سکاکی انجام داده است. عبارات زیبا و اشارات دقیق او اثر بدرالدین ابن مالک^(۱۴) و کسان دیگری را که به تخلیص کتاب سکاکی دست زدند، تحت‌الشعاع قرار داده است. او بیشتر تعقیدات موجود در «مفتاح‌العلوم» را حذف کرد و در مواردی، دیدگاه‌های او را مورد مناقشه قرار داد و با کنار گذاشتن پاره‌ای از تعاریفات او، تعاریف دیگری را جایگزین کرد. علاوه بر این با تعمق در آثار عبدالقاهر جرجانی یعنی «دلایل‌الاعجاز» و «اسرارالبلاغه» و نیز «کشاف» زمخشری بر غنای آن افزود. خطیب قزوینی به پیروی از بدرالدین ابن مالک، مبحث فصاحت و بلاغت را که سکاکی در پایان مبحث بیان آورده بود، به آغاز کتاب منتقل کرد و به پیروی از ابن سنان خفاجی، فصاحت را به فصاحت مفرد، کلام و متکلم تقسیم کرد^(۱۵). به نظر او، بلاغت تنها در بلاغت کلام و متکلم مصداق می‌یابد^(۱۶). از این‌رو تعریف سکاکی را نمی‌پذیرد و در جاهای دیگر نیز اعتراضات خود را نسبت به دیدگاه‌های سکاکی بیان می‌کند^(۱۷) (همان: ۴۵۹ - ۴۶۰).

خطیب قزوینی از نظر فکری تا اندازه‌ای به عبدالقاهر جرجانی نزدیک است و در برخی موارد با عقاید سکاکی مخالف است (علوی‌مقدم، ۱۳۶۳: ۶۷). پژوهشی که در ربع اول «الایضاح» با موضوع اشکالات خطیب قزوینی بر علمای پیش از خود انجام شده، نشان

می‌دهد وی در این قسمت چهارده بار بر آرای سکاکی، سه بار بر زمخشری و سه بار بر جرجانی متعرض شده است که بیانگر هم‌داستانی بیشتر او با جرجانی و زمخشری است (مؤذنی و طیب، ۱۳۹۸: ۱۴). برای مثال در باب تمثیل، خطیب قزوینی نظری متفاوت با سکاکی دارد. تعریف سکاکی شاید یکی از کامل‌ترین تعریف‌ها باشد. او معتقد است که اگر در تشبیه «وجه‌شبه، صفتی غیر حقیقی باشد و از امور مختلف منتزع شده باشد، تمثیل خوانده می‌شود؛ اما خطیب قزوینی و دیگران فرقی میان حقیقی بودن یا غیر حقیقی بودن قائل نیستند» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۶۶: ۸۱). سکاکی، مجاز عقلی را در علم بیان و خطیب قزوینی در علم معانی مطرح کرده است (همان: ۱۰۰). با این حال قزوینی را بهترین جانشین سکاکی دانسته‌اند که توانسته است راه او را ادامه دهد (ضیف، ۱۳۸۳: ۴۸۲). شاید یکی از دقیق‌ترین تعریف‌های مبالغه متعلق به خطیب قزوینی باشد (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۶۶: ۱۳۳).

پس از نگارش «تلخیص‌المفتاح»، خطیب قزوینی احساس می‌کند لازم است برخی از مباحث این کتاب را بسط دهد و تفسیر کند. از این‌رو مباحث تلخیص را یک بار دیگر بر اساس ترتیب همین کتاب به طور مفصل و با شواهد بیشتر و مطالبی از «دلایل‌الاعجاز» و «اسرار‌البلاغه» می‌نگارد و آن را «الایضاح» می‌نامد (خطیب قزوینی، ۲۰۱۰: ۱۱). وی در این دو کتاب، فصلی را به سرقات و امور مربوط به آن یعنی اقتباس، تضمین، عقد یا حل شعر و تلمیح و فصلی دیگر را به ابتدا و تلخیص و انتهای سخن اختصاص می‌دهد.

شرح تلخیص‌المفتاح

اندک زمانی پس از وی، جانشینان خطیب قزوینی فرامی‌رسند و به شرح «تلخیص‌المفتاح» می‌پردازند. به گفته شوقی ضیف، «این کتاب و شروع آن، دستمایه اصلی آموزش بلاغت در سراسر جوامعی بوده است که علی‌رغم اختلافات جغرافیایی و محیطی، به زبان عربی توجه نشان داده‌اند» (ضیف، ۱۳۸۳: ۴۸۲). اولین کسی که به شرح «تلخیص‌المفتاح» پرداخته، خود خطیب قزوینی است، چنان‌که ذکر آن رفت. قدیمی‌ترین شرح بنا به آنچه در «کشف‌الظنون» حاجی خلیفه آمده است، شرح خلخالی (محمدبن مظفر، درگذشته به سال ۷۴۵هـ ق) است. این شرح با این احساس از سوی

نویسنده نوشته شده که اولین کسی است که به شرح «تلخیص» پرداخته، بنابراین آن را «مفتاح تلخیص المفتاح» نامیده است. در این کتاب، نویسنده به پاسخگویی انتقادهایی پرداخته که خطیب قزوینی به صاحب «المفتاح» یعنی سکاکی وارد کرده است. شرح زوزنی (شمس‌الدین محمد بن عثمان بن محمد، متوفی به سال ۷۹۲) و دو شرح تفتازانی و ده شرح دیگر از مواردی است که حاجی خلیفه به آنها اشاره کرده است (الایوبی، ۱۴۲۵: ۱۸۰ و ۱۸۴).

شیخ بهاء‌الدین سبکی (متوفی ۷۷۳) نیز از قدیمی‌ترین شارحان مصری است. «عروس الافراح فی شرح تلخیص المفتاح»، مهم‌ترین اثر اوست. وی در این کتاب، «اهتمام مردم مشرق یعنی ایران و ماورای آن را به علوم عقلی و منطق مورد توجه قرار می‌دهد» و معتقد است که توجه به این مباحث موجب پیدایش سکاکی و شارحان «مفتاح‌العلوم» و «تلخیص‌المفتاح» بوده است (ضیف، ۱۳۸۳: ۴۸۳). مهم‌ترین شارح «تلخیص‌المفتاح»، سعدالدین مسعود بن عمر تفتازانی است که در منطق و فلسفه و کلام و اصول و تفسیر و نحو و لغت سرآمد بود و دو شرح مطول و مختصر بر «تلخیص‌المفتاح» نوشت که به همین نام موسوم گشت. او نیز در این آثار از «اسرارالبلاغه» و «دلایل‌الاعجاز» کمک گرفته است. همچنین اشاراتی به ابن‌اثیر و شماری از اهل لغت مانند مبرد، مؤلف صحاح‌اللغه، ابن‌سینا و زمخشری می‌کند (همان: ۴۸۷). وی شرحی نیز بر «مفتاح‌العلوم» سکاکی دارد.

شرح تفتازانی در «مطول» در محافل علمی به جایگاه والایی دست یافت. به همین دلیل، حواشی و تفسیرهای متعددی درباره آن نوشته شد که بر ارزش «تلخیص‌المفتاح» افزود. در نتیجه دامنه توجه به نظریه بلاغت و جنبه‌های مختلف آن در علوم گوناگون بلاغی و زبانی گسترش یافت. حاجی خلیفه، پانزده حاشیه را بر مطول و دو حاشیه را بر مختصر ذکر کرده است (الایوبی، ۱۴۲۵: ۱۸۰-۱۸۲). بر این حواشی نیز حواشی دیگری نوشته شد. دانش‌پژوهان در محدوده شرح و حاشیه و شرح حاشیه نیز باقی نماندند و به سراغ شواهد شعری «تلخیص‌المفتاح» و «الایضاح» رفتند و به شرح و تفسیر و تأویل آنها و بیان زندگی‌نامه سرایندهگان آن پرداختند. «معاهد‌التنصیص علی شواهد‌التلخیص» از شیخ عبدالرحیم بن احمد عباسی (متوفی: ۹۶۳) و «التخصیص فی شرح شواهد

التلخیص» از شیخ بدرالدین محمد بن رضی الدین بن محمد الغزّی (متوفی: ۹۸۴) احتمالاً از برترین‌ها بوده که در «کشف‌الظنون» به آن اشاره شده است. خلاصه کردن «تلخیص‌المفتاح» نیز از دیگر کارهایی است که مورد توجه قرار گرفت و آثاری در این زمینه پدید آمد (همان: ۱۸۵-۱۸۶). پس از آن، راه دیگری در مقابل نویسندگان به جز به نظم کشیدن «تلخیص‌المفتاح» باقی نماند. شیوه‌ای که در سده‌های میانه وجود داشت و هنگامی که برخی از عالمان و طلاب علوم، دانش‌ها را - به‌ویژه دانش‌های پراکنده و پیچیده با دیدگاه‌ها و تقسیم‌بندی‌های فراوان - به شکل شعر می‌سرودند، تا فهم و حفظ آنها آسان‌تر گردد. مانند «شرح عقود الجمان فی المعانی و البیان» از جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی بکر سیوطی (متوفی: ۹۱۱) (الأیوبی، ۱۴۲۵: ۱۸۷).

نتیجه‌گیری

ایرانیان در تمدن اسلامی، نقش پررنگی داشته‌اند. در حوزهٔ تکوین علوم بلاغی و تعلیل اعجاز قرآن کریم نیز حضور ایشان انکارناپذیر است. تبخّر آنان در این عرصه حتی باعث شگفتی اعراب شده است. شوقی ضیف در این باره به صراحت سخن گفته است. شاید همین امر، یکی از دلایلی بوده است که برخی از ایشان به نسبی عربی منسوب شده‌اند. باور این امر که ایرانیان بتوانند بهتر از خود اعراب، زبانشان را بفهمند و به این زبان، تولید علم و ادب کنند، قطعاً مشکل بوده است.

در باب خطیب قزوینی نیز که وی را به ابودلف عجلی منسوب می‌کنند باید گفت که در میان منابع مختلفی که به زندگی‌نامه افراد اشاره می‌شود، اغلب یک منبع ملاک قرار می‌گیرد و همه از آن منبع اول استفاده می‌کنند. بنابراین تعدد منابع، دلیل بر محکم بودن سند نیست، چون همه به هم ارجاع می‌دهند. در منابع اولیه که به زمان خطیب قزوینی نزدیک است، معمولاً با شک و تردید به این موضوع که از نسل ابودلف عجلی است، اشاره شده است و هیچ قطعیتی در جمله‌ها مشاهده نمی‌شود. قطعاً اثبات این امر که آیا خطیب قزوینی، یک عرب اصیل است یا ایرانی است، بعد از این همه سال و با وجود منابعی این‌چنین، غیر ممکن به نظر می‌رسد؛ به‌ویژه برای کسی مانند خطیب قزوینی که بخش عمده عمرش را در ممالک عربی بوده است.

اقبال گسترده‌ای که نسبت به «تلخیص‌المفتاح» شده است نیز عامل دیگری است که بر این امر مؤثر بوده است. شواهد نشان می‌دهد که این امر در پی همان اندیشه عرب‌گرایی تقویت شده است. چنان‌که در متن به آن اشاره شده، ابوالحسن جرجانی ابتدا یک ایرانی به شمار رفته است، اما در چاپ جدید دیوان او، به استناد بیتی، به قبیله ثقیف منسوب شده است. احمد مطلوب، خطیب قزوینی را به عنوان رکن اصلی بلاغت عربی معرفی می‌کند، در حالی که او به گفته شوقی ضیف در دوره تعقید و جمود بلاغت است. یعنی زمانی که دیگر ابداع و ابتکاری در کار نیست و فقط امر آموزش و توضیح و تفسیر معتبر است. در صورتی که رکن اصلی در علوم معانی و بیان، نظریه عبدالقاهر جرجانی است و نیز زمخشری و پس از آنها، سکاکی که با نگاهی منطقی به اهمیت این مطالب پی می‌برد و آنها را از خلال متون استخراج و طبقه‌بندی می‌کند. شوقی ضیف سکاکی را عامل ایجاد تعقید و جمود می‌داند، زیرا منطقی و فلسفه را در بلاغت وارد کرده است. اما این عاملی برای آموزش و فهم بهتر این علوم بوده است. ضمن اینکه سکاکی در «مفتاح‌العلوم»، صرف و نحو و استدلال و عروض و قافیه را از علوم پیش‌نیاز بلاغت می‌دانسته است که در خطیب قزوینی ادامه نمی‌یابد. اینجاست که جایگاه خطیب قزوینی متمایز می‌شود.

جدال میان انتساب عربی یا ایرانی، فراتر از یک بحث هویتی و بازتابی از تنش‌های فرهنگی و سیاسی میان جریان‌های عرب‌گرایی و شعوبی‌گری در قرون میانه و عرب‌گرایی معاصر است. از این‌رو تحلیل آثار او صرفاً به شناخت یک دانشمند محدود نمی‌شود، بلکه می‌تواند در فهم سازوکارهای تولید دانش در بستر چندقومیتی تمدن اسلامی، راه‌گشا باشد. همچنین بازخوانی تطبیقی دیدگاه‌های خطیب قزوینی با دیگر بلاغیون ایرانی تبار می‌تواند زمینه‌ساز پژوهش‌های تازه‌ای در تاریخ اندیشه بلاغی شود که در این مقال نمی‌گنجد.

پی‌نوشت

۱. تحدّی از اصطلاحات کلامی و به معنی به مبارزه طلبیدن است. آیات تحدّی عبارت است از: سوره اسراء، آیه ۸۸؛ سوره هود، آیه ۱۳؛ سوره یونس، آیه ۳۸؛ سوره طور، آیه ۳۴ و

سوره بقره، آیه ۲۳. در تاریخ ولادت و وفات او اختلاف است (فاتحی‌نژاد، ۱۳۷۲، ج ۵: ذیل ابوعبیده معمر بن مثنی).

۲. در تاریخ ولادت و وفات او، اختلاف است (فاتحی‌نژاد، ۱۳۷۲، ج ۵: ذیل ابوعبیده معمر بن مثنی).

۳. از میان معاصران، گلدسیهر (گلدزیهر)، خارجی بودن ابوعبیده را نپذیرفته است و معتقد است که منظور جاحظ و دیگران از خارجی بودن ابوعبیده، همان شعوبیگری اوست (همان).

۴. در تاریخ وفات او، دو روایت وجود دارد. یکی سال ۳۶۶ و دیگری سال ۳۹۲ هجری قمری (صالح، ۱۴۲۴: ۲۵-۲۷).

۵. لقد نمتک ثقیف یا علی الی / مجد سببقی علی الایام و الزّمن (قبیلهات باعث سربلندی تو شده است و این بر صحیفه روزگار و زمان خواهد ماند).

۶. «و أعرّب عن تبخّره فی الادب و علم العرب».

۷. خدّاش از داعیان عباسی در خراسان، کوزه‌گری نصرانی از مردم حیره بود که پس از اسلام آوردن در کوفه، معلمی می‌کرد. او را برای دعوت به خراسان فرستادند. وی پس از ورود به خراسان، لقب خدّاش بر خود نهاد که برای تخطئه او، آن را به معنی خدشه‌زنده به دین تعبیر کردند؛ در حالی که به نظر می‌رسد او این لقب را به دلیل استتار بر خود نهاده بود. او در جذب افراد بسیاری به‌ویژه توده ایرانی غیر مسلمان موفق بود. پس از چندی دعوت به آیین خرمی کرد و مورد خشم محمد بن علی عباسی قرار گرفت. حاکم خراسان، او را تعقیب و دستگیر کرد. دست و زبانش را برید و بر چشمانش میل کشید و پس از مدتی، او را کشت. برخی علت مغضوب شدن او را شروع به تبلیغ برای آل علی می‌دانند که صحیح به نظر نمی‌رسد و خرمی بودن وی، صحیح‌تر است و نشانه این انحراف به نوشته طبری و دیگران، مجاز کردن اشتراک زنان یا چند شوهری بوده است (شیخ، ۱۳۹۴: ذیل خدّاش).

۸. این موضوع خود تحت تأثیر جنبش شعوبی بوده است (ذکاوتی، ۱۳۸۰: ۵۹).

۹. احمد مطلوب برای این مطلب به صفحه اول «الایضاح» ارجاع داده است. اما جمله‌ای مبنی بر این نکته که وی خود به اصلی عربی‌اش اشاره کرده باشد، نیافتیم.

۱۰. یعنی منسوب به قبیله مضر از نظر اصل و ریشه و از حیث اصل و نسب اجتماعی‌اش به قبیله تغلب می‌رسد.

۱۱. تاج‌الدین سبکی (۷۲۷-۷۷۱) از علمای بزرگ مصر و شام در قرن هشتم هجری است. آثار بازمانده از او شهرت بسیار دارد و همه در کمال اهمیت است. از قبیل «طبقات الشافعیة» الکبری که از مهم‌ترین مراجع زندگی‌نامه‌نویسی در جهان اسلام است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۵).

۱۲. «من ولد ابی دلف و من مدد ذلک السلف» (ابن فضل‌الله عمری، ۱۴۳۰: ۲۵۹).

۱۳. مؤلف «مفاخر قزوین»، زادگاه وی را قزوین دانسته است.

۱۴. المصباح

۱۵. سکاکی، فصاحت را به دو نوع تقسیم کرده است: اول نوعی که به معنی برمی‌گردد و منظور آن است که از تعقید به دور است و دیگر به لفظ برمی‌گردد و منظور آن است که عربی اصیل است؛ یعنی فصحای عرب، آن را به کار می‌برند (سکاکی، ۱۴۲۰: ۵۲۶).

۱۶. سکاکی، بلاغت را شامل دو علم معانی و بیان می‌داند و آن را به دو نوع اسفل و اعلی تقسیم کرده است (همان).

۱۷. سکاکی، تجاهل‌العارف را «سوق‌المعلوم مساق غیره» نامیده است و می‌نویسد دوست ندارم آن را تجاهل بنامم «و لا احب تسميته بالتجاهل» (همان: ۵۳۷). اما در تلخیص «المفتاح» با همان نام تجاهل‌العارف وجود دارد و در «الایضاح»، نکات آن را برمی‌شمرد و قول به موجب را از انواع آن می‌شمارد (خطیب قزوینی، ۲۰۱۰: ۲۸۵-۲۸۶).

منابع

- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۹۹) دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۶، ذیل ابوالفرج اصفهانی.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۹۹۳) الدرر الكامنه فی اعیان المائة الثامنة، بیروت، دارالجمیل.
- ابن طولون، محمد بن علی (۱۹۵۶) قضاة دمشق، دمشق، مطبوعات المجمع العلمي العربي.
- ابن فضل الله عمری، احمد بن یحیی (۱۴۳۰) مسالك الابصار فی ممالک الامصار (الحکماء و الفلاسفه)، تحقیق از عامر النجار، مصر- قاهره، مکتبه الثقافة الدینیة.
- افشاری، نفی (۱۳۹۲) فرهنگ نام‌آوران قزوین، جلد اول، قزوین، حدیث امروز.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (بی تا) البداية و النهایة، جلد چهاردهم، لبنان، بیروت، دارالفکر.
- ابن معتزر، عبدالله (۱۹۴۵) البدیع شرحه و علقه علیه: محمد عبدالمنعم خفاجی، مصر، مطبعه المصطفی البابی الحلبی.
- امیری خراسانی، احمد و آرزو پوریزدان پناه کرمانی (۱۳۹۱) «سهم ایرانیان در تحول و تکامل علم بلاغت»، نشریه پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت، سال اول، شماره اول، صص ۱-۲۸.
- <https://doi.org/10.22059/jlcr.2012.35231>.
- الأيوبی، یاسین (۱۴۲۵) «الخطیب القزوینی جلال الدین محمد بن عبدالرحمن فی سیرته و کتابه تلخیص المفتاح»، نشریه التراث العربي، شماره ۹۶، صص ۱۶۷-۱۸۹.
- تفتازانی، مسعود بن عمر (۱۳۰۴) مطول للعلامة التفتازانی علی التلخیص للخطیب الدمشقی، استانبول- ترکیه، مطبعة العثمانیة.
- ثعالبی، عبدالملک بن محمد (۱۴۲۰) یتیمه الدهر فی محاسن اهل العصر، لبنان، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۳۷۲) معجم الادباء، جلد چهارم، بیروت، دارالغرب الاسلامی.
- حمیدی، محمدرضا (۱۳۹۹) مفاخر قزوین، جلد دوم، قزوین، طه.
- خزائلی، علیرضا (۱۳۸۵) «معرفی شهر گمشده کرج ابودلف در اثری جغرافیایی از محمدحسن خان اعتمادالسلطنه»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره دوم، شماره ۴۰ و ۴۵، صص ۷۱-۸۷.
- خطیب قزوینی، محمد بن عبدالرحمان (۲۰۱۰) الايضاح فی العلوم البلاغة، المعانی و البیان و البدیع، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- ذکاوتی قراگزلو، علیرضا (۱۳۸۰) جاحظ، تهران، طرح نو.
- رسولی، حجت و نجم الدین آرازی (۱۳۹۵) «بررسی و نقد کتاب ابوهلال العسکری و مقایسه البلاغیه و النقدیه»، پژوهشنامه نقد ادب عربی، دوره ششم، شماره ۱۲، پیاپی ۷۰، صص ۱۰۹-۱۳۳.

زیدان، جرجی (۱۳۶۹) تاریخ تمدن اسلام، ترجمه علی جواهرکلام، تهران، امیرکبیر.
سامی، علی (بی تا) نقش ایران در فرهنگ اسلامی، شیراز، نوید.
سبکی، عبدالوهاب بن علی (۱۳۷۸) طبقات الشافعیة الكبرى، لبنان، بیروت، دارالکتب العلمیه.
سگاکای، یوسف بن ابی بکر (۱۴۲۰) مفتاح العلوم، بیروت- لبنان، دارالکتب العلمیه.
سیوطی، عبدالرحمان بن ابی بکر (بی تا) بغیة الوعاة فی طبقات اللغویین و النحاة، بیروت، المكتبة
العصریة.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۶۶) صور خیال در شعر فارسی، تهران، آگاه.
----- (۱۳۸۰) از مسائل کتاب‌پردازی در قرن هشتم، نشریه نامه بهارستان،
شماره ۳، صص ۵-۸.

شیخ، حسین (۱۳۹۴) دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۲۲.
صالح، ابراهیم (۱۴۲۴) در دیوان القاضی الجرجانی علی بن عبدالعزیز، از علی بن عبدالعزیز
الجرجانی، دمشق، دارالبشائر.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹) تاریخ ادبیات در ایران، جلد سوم، بخش اول، تهران، فردوس.
----- (۱۳۷۰) تاریخ ادبیات در ایران، جلد اول، تهران، فردوس.
صفدی، خلیل بن ابیبک (۲۰۰۰) الوافی بالوفیات، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
ضیف، شوقی (۱۳۸۳) تاریخ و تطور علوم بلاغت، تهران، سمت.
علوی‌مقدم، سید محمد (۱۳۶۳) «بحثی درباره کتاب مطول سعدالدین تفتازانی و تأثیر آن در کتب
بلاغی»، نشریه مشکوة، شماره ۵، صص ۴۰-۷۱.

عمر، فاروق (۱۹۷۷) البحوث فی التاریخ العباسی، بیروت، دارالعلم.
فاتحی‌نژاد، عنایت‌الله (۱۳۷۲) دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۵.
فاخوری، حنا (۱۳۸۸) تاریخ ادبیات زبان عربی، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، توس.
قربانی زرین، باقر (۱۴۰۱) «خطیب قزوینی»، در: دانشنامه جهان اسلام، تهران، جلد پانزدهم (خانه-
خلعت)، صص ۷۳۹-۷۴۳.

کاردگر، یحیی (۱۳۸۶) «نگاهی به طبقه‌بندی صنایع بدیعی همراه با نقد و تحلیل صنایع لفظی»،
نشریه پژوهش‌های دستوری و بلاغی، شماره ۳، صص ۱۴۵-۱۷۸.
لوکنت، جی (۱۳۸۵) «ابن‌قتیبه دینوری»، ترجمه علی‌اکبر عباسی و محمدحسین الهی‌زاده، مجله
تاریخ اسلام، شماره ۲۵، صص ۱۶۵-۱۷۶.

مدرس، محمدعلی (۱۳۶۹) ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة و اللقب، تهران، خیام.
مستوفی، حمدالله (۱۳۳۹) تاریخ گزیده، تهران، امیرکبیر.

مطلوب، احمد (۱۹۶۷) القزوینی و شروح التلخیص، بغداد، مكتبة النهضة.
مؤذنی، علی محمد و زهیر طیب (۱۳۹۸) «گزارش اشکالات خطیب قزوینی بر آرای دانشمندان
متقدم و معاصر خود در علم معانی با تکیه بر ربع اول کتاب الايضاح فی شرح تلخیص المفتاح»،
فنون ادبی، شماره ۲۶، صص ۱-۱۶.